

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ООЗЕКИ КЕПТИН УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Особенности разговорной речи Кыргызского языка

Features speaking Kyrgyz Language

Аннотация: Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүнүн улуттук өзгөчөлүгү катары карасак тилди каалагандай сүйлөө, мыкты билүү жетишсиз. Кайсы элдин тилин өздөштүрбөсүн ал тилде сүйлөгөн элдин маданиятын, айрыкча кеп маданияты менен кеп этикетин мыкты өздөштүрүү талабы да бар. Ушул негизде кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окутуучунун бул боюнча кеңири информацияга ээ болушу талап кылынат.

Аннотация: Если рассматривать национальные особенности обучения устной речи кыргызского языка, но этого недостаточно для свободного владения разговором. Языком какого бы народа вы не владели, необходимо учитывать культуру речи, особенно для полного владения языком нужно узнать культуру и этику изучаемого языка и на основании этого для обучения кыргызского языка как второго языка требуется владение обучающего широкой информацией.

Негизги сөздөр: оозеки кеп, оозеки сүйлөшүү, сөз мааниси, каада- салт, учурашуу.

Ключевые слова: особенности устной речи кыргызского языка. основные слова

Annotation: If we consider the national peculiarities of training of oral speech of Kyrgyz, but this is not enough for the fluency of conversation.

The language of the people you would not own, you must take into account the culture of speech, especially for full proficiency necessary to know the culture and ethics of the target language, and on this basis for training the Kyrgyz language as a second language requires the possession of general training information.

Keywords: Features of the speech of the Kyrgyz language; key words; oral speech; oral conversation; meaning of the word; customs and ceremonies; greeting

Тил пикир алышуунун, маалымат алышуунун куралы катары адам коомундагы жашоо-турмуштун зарылдыктарды камсыз кылуучу үчүн оозеки сүйлөшүү формасында пайда болгон коомдук-социалдык көрүнүш экендиги белгилүү. Азыркы илимдин, техниканын, информациялык технологиянын, интернеттин өнүккөн заманында да оозеки кеп, жандуу сүйлөшүү өз маанисин жогото элек. Тескерисинче пикир алышууда, сүйлөшүүдө угуучунун суроо-талабын канааттандырган, сүйлөшүүдөн каалаган натыйжа алууда тилди оозеки сүйлөшүүдө колдонуунун барк-баасы улам көтөрүлүүдө. Буга кошумча, ким, кайсы тилде сүйлөбөсүн, барыдан мурда, ал тилдеги оозеки кептин, кеп этикетинин, норма-талаптарынын сактоо талаптары да коюлууда. Айрыкча экинчи тилди же чет

тилди окутуп-үйрөтүүдө тил үйрөнүүчүгө ал тилдин системасын (теориясын) эмес, жөнөкөй оозеки баарлашууга үйрөтүү маселеси алдынкы орунга чыкты. Бул жөн жерден жаралган жок. Бул боюнча орус окумуштуулары Е.М.Верещагин менен В.Г.Костомаровдун төмөнкү пикирлерин дайыма эске тутуу жана окутуу-үйрөтүү иштеринде жетекчиликке алуубуз зарыл.

“Язык, будучи одним из основных признаков, выражает культуру народа, который на нем говорит, т.е. национальную культуру. Поэтому преподавать иностранный язык можно и нужно не только как новый код, как новый способ выражения мыслей, но и как источник сведений и национальной культуры народа-носителя изучаемого языка” (Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М: Русский язык, 1976, - с3).

Мындан улам башка, бөтөн тилде каалагандай сүйлөшүү үчүн ал тилди мыкты билүү жетишсиз, ал үчүн тилди гана эмес ал тилде сүйлөгөн элдин маданиятын (айрыкча кеп маданияты менен кеп этикетин) да мыкты өздөштүрүү талабы да бар. Анын үстүнө ар бир тилде сүйлөшүү жалаң гана вербалдык (тилдик) каражаттардан турбайт. Ар бир тилде сүйлөшүү вербалдык эмес каражаттар менен да дайыма коштолот. Бул өзгөчөлүктөр алгачкы жолугушуудагы көрүшүүдөн, саламдашуудан эле ачык көрүнөт. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окутуучунун бул

боюнча кеңири информацияга ээ болушу талап кылынат. Кыргыз тилин окутуучуларга бул маселе боюнча жардам берүү максатында профессор Ж.Чымановдун дүйнө тилдериндеги саламдашуу салттары боюнча топтогон материалдарын беребиз.

Тилдин өзү сыяктуу эле учурашуу, саламдашуу учурунда колдонулган сөздөр да ар түрдүү жана алар тек гана көрүшүүнү туюндурбастан ошол элдин, улуттун үрп-адатынан, каада-салтынан, дүйнө таанымынан, маданиятынан, ишениминен, турмуштук ал-абалынан ж.б. кабар берген, терең мааниге ээ жана андагы маданият жөнүндө кабар берип турат. Бирок көпчүлүк учурда тигил же бул тилдеги учурашууда колдонулган сөздөрдү өзүбүз айтуу менен ал сөздүн билдирген маанисине көп көңүл бурбайбыз.

Айталы, англичандар да, немистер да, француздар да көрүшкөндө жана коштошкондо бири-бирине ден соолук же ийгилик каалашпайт. Англичан таанышын көргөндө “How do you do?” деген суроо менен кайрылат. Бул сөздүн сөзмө-сөз котормосу “сен кандай аракеттенип жатасың?” деген маанини туюндурат. Француздар “Comment sa va?” (котормосу “кандай жүрүп жатат?”) деп сураса, немистер “Жүрүшү кандай?” деп сурашат. Италиялыктар “Come sta?”-“кандай турасың?” деп көрүшсө, кытайлар учурашуу учурунда “Сен бүгүн тамак жеңдиби?” - “Нин - хау - ма” деп кайрылышат. Зулустар саламдашууда тек гана “Мен сени көрдүм” - “Сакубано” дешсе, навахо деген индеецтер “Баардыгы жакшы” деген сөздү айтып учурашышат. Ал эми монголдор болсо “Мал кандай?”, “Көч кандай?” деген суроону көрүшүүдө көп колдонушат.

Чыгыш элдерине кеңири тараган “Салам” - “Сага тынчтык” маанисин билдирсе, иранда “Шайыр бол” маанисинде сөздү айтышат. Грузиндер “Гамарджаба” (кыргызча “Туура (акыйкат) бол” же “Жеңүүчү бол”) деген сөздү, япондор “Коннитива” (Мына “күн”, “Күн келди”) Памирдеги жана Гиндукуштагы тоолуктар бири-бирине “Сергек бол”, “Чарчоону билбе” каалоолорун, вайнах эли “Эркин бол”, маор эли “Ушул күн (таң) үчүн алкыш айтам” (“Kia ora!”), индустар “Намастэ” б.а. “Мен кудайга сен аркылуу учурашам (көрүшөм)” деп учурашса, Түндүк Америкалык индеецтер “Сен менин башка менисиң (өзүмсүң)” деген сөздөр менен саламдашат.

Ошентип, орустар үчүн-ден соолук, англосактар үчүн-ишмердүүлүк, арабдар үчүн-тынчтык, француз жана немистер үчүн-өнүгүү, япондор үчүн-ар бир күндүк көйгөйү, грузиндер үчүн-адамдык мамилелердин этикасы өзгөчө мааниге ээ болуп, алар көрүшүү, учурашууда чагылдырылат. Римдиктер “Аман бол”, “Соо бол” (Salve) деп айтышса, грек-дионисийликтер бири-бирине “Хайре” (“Кубан”, “Сүйүн”) деп кайрылышкан.

Биз күнүмдүк турмуш-тиричилигибизде учурашуу учурунда колдонгон сөздөрүбүз анча деле көп эмес. Мисалы: Салам айттык ж.б. Ал эми айрым элдердин мыкты тарбияланган, өз элинин каада-салтын мыкты билген адамы саламдашуунун ондогон түрүн билип, турмушунда колдонууга тийиш. Айталы Кавказдагы абхаз жана осетин элдеринде бардык жагдай – шарттарда, кырдаалдарда учурашуу үчүн ар кандай сөздөр, саламдашуулар ойлонуп табылган. Аларда улуулардын, кичүүлөрдүн, тең курбулардын, меймандын, үй ээсинин, жол жүрүп бара жаткан адамдардын гана эмес, жер иштетүүчүлөрдүн, аңчылардын, багбандардын, аскер адамдардын ж.б. да өз-өзүнчө учурашуу үчүн сөздөр бар.

Вайнах элинде кичүү адамдар улууларына “Сиздин байсалдуу сапарыңызды тилейм (каалайм)” деп саламдашса, улуулары “Кудай сага да бактылуу турмушту берсин” деп алик алышат. Ал эми мусулман элинде “Сизге тынчтык” – салам деп саламдашуу тең курбуларда гана колдонулат.

Дагы бир кызык көрүнүш, Батыш өлкөлөрүндө, коомчулугунда саламдашуу учурунда колдонулуучу сөздөргө же кыймыл – аракеттерге анча маани берилбейт, аларды атайылап жөнгө салуу, тескөө анча кеңири тараган эмес. Ал эми башка өлкөлөрдө, маданияттарда саламдашуунун кодекси ашкере татаал болуп, таң калууга, атүгүл сак болууга чакырат. Анткени саламдашуу учурунда тиешелүү сөздөрдү айтуу менен чектелбестен, белгилүү бир кыймыл-аракеттерди кошо жасоо да милдеттүү көрүнүш. Ошол эле учурда ал кыймыл- аракеттер (жесттер) да учурашууга кошумча көрк, маани берип турат.

Мисалы, мусулман өлкөлөрүндө саламдашуу учурундагы салтты бузуу чоң чатакка айланып кетиши мүмкүн. Мусулманчылыкты катуу кармаган өлкөлөрдө аял кишинин көпчүлүктүн алдына чыгышы, алар менен саламдашуу өтө өөн, жосунсуз жорук катары кабылданат. Байкоосудан жасалган кыймыл же аракет (кадала же суктана кароо, көңүл буруу, сый көрсөтүү ж.б.) ошондой эле айтылган сөз шылдыңдоо, кордоо, кемсинтүү ж.б. маанилерде кабыл алынышы мүмкүн. Ал өлкөлөрдө эркектер эч качан биринчи болуп аялзаты менен учурашпайт. Атүгүл аялзатына өз алдынча жакындоого, кол алышып учурашууга катуу тыюу салынган.

Бирок бул сыяктуу саламдашуу учурундагы ритуалдар Европа өлкөлөрүндө да ар түрдүү. Айталы, Францияда көрүшүү учурунда өбүшүү милдеттүү түрдө болсо, Англияда учурашуу мезгилинде да кол алышуу салтта жок.

Кол алышып учурашуу Чыгыш элдеринде өзгөчө мааниге ээ. Тажик эли сунулган колду кош колдоп кармоо менен көрүшүшөт. Сунган колду бир кол менен эле кармап учурашуу сыйлабастыкты, атүгүл адепсиздикти билдирет. Кош колдоп саламдашуу айрыкча конок алып жаткан үй ээсине милдеттүү ритуал. Японияда бүгүнкү күндө да ийилип саламдашуу, ал эми мейманды эңкейип (ийилип) тосуп алуу салты күчтүү.

Айрым алыскы өлкөлөрдөгү саламдашуу, андагы жасалган кыймылдар (жесттер) укмуштуудай таасирлерди жаратат. Тибетте учурашууда колду кулактын алдына коюп, тилин сунушат. Тилди сунуу жаман, арам ой жок экендигин билдирет. Ал эми Полинезияда болсо көрүшкөндө бири-биринин мурундарын тийгизип, сүрүшөт. Ошол эле урууда бири-биринин далысын колу менен сылашат. Эскимостордун эркектери болсо саламдашууда бири-бирин муштумдары менен башын жана ийиндерин акырын уруп коюшат.

Булар сыяктуу ритуалдардын бардыгы жакшы ниетти, тынчтыкты билдирип, арам ойдун, душмандыктын жок экендигин айгинелейт. Мисалы, жогору көтөрүлгөн колдун алаканынын ачык көрсөтүлүшү “Менин куралым жок” дегенди, кучак жаюу менен тосуу “Мен сенден эч кандай жамандыкты күтпөйм” түшүнүгүн билдирет. Жалпы эле таазим кылуу, ийилип саламдашуунун келип чыгышы анча деле татаал эмес, түшүнүктүү. Айрым индеецтердин урууларына бейтааныш адамды көргөндө отура калуу салты калганына аз эле убакыт болду. Индеецтер бул аракетин аркылуу өзүнүн душман эместигин, кол салууну ойлобогондугун билдирген.

Саламдашуу боюнча зулустарда таң калаарлык бир каада бар. Бейтааныш адам үйгө кирип келери менен эч кандай чакыруусуз эле аны эч ким байкай электе тиешелүү орунга отура калыш керек. Ошол эле учурда бейтааныш эч ким менен учурашууга акысы жок. Ал жайланып отургандан кийин гана үй ээси биринчи болуп саламдашууга тийиш.

Дегеле мейманга (конокко) чакыруу боюнча түрдүү салттар бар. Мисалы, түндүктө жашаган ненец эли жөн күндөрү менен майрам күндөрү да атайылап мейманга чакыруу салты жок. Бирок алар бири-бирине чакыруусуз эле мейманчылыкка барышат. Меймандардын келишине үй ээлери дайыма кубанычта болуп, жадырап – жайнап тосуп алышат.

Азыркы заманда саламдашууну адептүүлүктүн, сылыктыктын, маданияттуулуктун жана урматтап – сыйлоонун белгиси катары кабылдайбыз. Бирок саламдашуунун мааниси, функциясы булар менен эле чектелбейт. Салам айтуу, учурашуу менен адамдардын көңүлүн буруу, сөзгө тартуу, сүйлөшүүгө чакыруу сыяктуу аракеттер да аткарылат. Ал эми саламдашуу мезгилинде белгилүү бир сөздөрдү айтуу менен чектелбей, ага коштоп кол алышуу, кучакташуу, өбүшүү өңдүү кыймыл-аракеттердин жасалышы мамилелердин өзгөчө жакындыгын, жолугушуунун маанилүүлүгүн ж.б. кошумча маани – маңыздарды камтып турат.

Коом өзгөрүп-өнүккөн сайын эл аралык, континенттер аралык байланыш-катнаштар күчөп, маданияттар, каада-салттар аралашып, азыркы тил менен айтканда глобалдашуу заманында учурашуу учурунда аткарылуучу көптөгөн ритуалдык кыймыл – аракеттер барган сайын азайып (атүгүл жоголуп), саламдашуунун эл аралык түрлөрү барган сайын кеңири жайылууда. Айталы мындан жүз жыл мурун эле кытай жана япон элине кол сунуу, кол алышып учурашуу алар үчүн түшкө кирбеген жорук болчу. Азыркы мезгилде эл аралык мамилелерде, кездешүүлөрдө кол алышып учурашуу протоколдук милдеттүү иш болуп калды.

Ар бир элдин улуттук көрүшүү, саламдашуу учурундагы айткан сөздөрү, кыймыл – аракеттеринде жогоркудай өзгөчөлүктөрү менен бирге эле айрым бир бардыгына тиешелүү болгон жалпы белгилер да бар.

Алардын негизгилери катары мына буларды көрсөтүүгө болот:

- 1) Жаш курагы боюнча: улууга кичүү салам айтат.
- 2) Социалдык абалы боюнча: жетекчиге кызматкер салам айтат.
- 3) Адеп, маданият боюнча: адептүү адам оозунуп салам айтат.

Кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктап-тактап, аны окутуу-үйрөтүү жумуштарына колдонуу үчүн оозеки кептин лингвистикалык жана экстралингвистикалык негиздерин жакшы билүү талабы коюлат. Оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүнүн негизин сүйлөшүү стилинин тили түзөт. Бул боюнча “Азыркы кыргыз адабий тили” академиялык эмгекте мындай маалыматтар берилген: “Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин башка функционалдык стилдеринен айырмаланып, өзүнүн тилдик бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Сүйлөшүү

стилинин тили адабий сүйлөшүү кебинде кыргыз тилини адабий нормаларын сактоого ыктаса, жөнөкөй сүйлөшүү кебинде ал нормалардан бир топ тилдик фактыларды колдонууда четтегени менен өзгөчөлөнөт. Тактап айтканда, сүйлөшүү стилинен, бир жактан, жалпы адабий тилге мүнөздүү, экинчи жактан, оозеки кепке мүнөздүү болгон тилдик фактыларды көрүүгө болот” (Азыркы кыргыз адабий тили Бишкек 2009.-813-б). Аталган эмгекте оозеки кептин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү да факты-мисалдар менен кеңири түшүндүрүлүп берилген. Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүдө ал маалыматтар окутуунун каражаттары жана мазмуну катары колдонулушу талапка ылайык.

Оозеки кептин кыргыз тилиндеги өзгөчөлүктөрү тексттин деңгээлинде иликтөөгө алган Т.Маразыков анын бир катар стилдик өзгөчөлүктөрүн ачып берген. Тилчи окумуштуунун тыянагы боюнча оозеки кепте түзүлгөн текст көпчүлүк учурда алдын – ала даярдалбастан, автоматтык мүнөздө ишке ашат. Мындай тексттерде тилдик эмес каражаттар: ымдоо, жаңсоо, жесттер, мимика, пантомимика ж.б. кеңири катышып, алар өзүнчө мааниге ээ болот.

Оозеки кептеги тексттер эркин түзүлүп, анда эмоционалдуулук, жандуулук, таасирдүүлүк, ыргактуулук, көп үндүүлүк өкүм сүрөт. Бул оозеки кепте түзүлгөн тексттердин спецификалык, стилдик өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Т.Маразыков оозеки түзүлгөн тексттин өзгөчөлүгү боюнча мындай жыйынтык чыгарат: “Турмуш–тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги (оозеки сүйлөшүү стилинде – К.Д.) оозеки текст алдын ала даярдалып, күн мурунтан пландалып, эсепчотко алынбагандыктан, ал автоматтык түрдө түзүлүп, анда тилдин норманы сактоо, сөз тандоо жагынан мүмкүнчүлүктөргө, шарт-кырдаалга байланыштуу кайталоолорго (ситуативдик тавтологияга) жол берилет. Мындай тексттер эмоционалдуу, абдан кыймылдуу, динамикалуу, ыкчам болгондуктан, анын маанилик структуралык жактан уюшулушу узун сүйлөмдөр аркылуу эмес, кыска, энергиялуу, эмоционалдуу кемтик, өксүп кемтик, парцелляцияланган жана сөз сүйлөмдөр аркылуу тилдик эмес факторлордун системасында, фонунда ишке ашат” (Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. Бишкек, 2014- 24- б).

Адабияттар:

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура.- М.: Русский язык 1976.-3с
2. Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү: Окуу куралы.-Б.,2014.-24б
3. Чыманов Ж. Түзгөн: Тил жана кеп жөнүндө сөз.Жыйнак.-Б.,2005
4. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек, 2009